

De symboliek van de Leidse sleutels

Wim Bonis

De algemene bekendheid van het Leidse stadswapen

Mensen die in Leiden wonen hoef je natuurlijk niet te vertellen hoe het wapen van hun stad er uit ziet. Het prijkt op veel gebouwen, op bruggen, op oude lantaarnpalen, op paaltjes langs de straten, op wapperende vlaggen en de gemeente gebruikt voor al haar communicatie een logo dat direct is afgeleid van dit wapen. Maar ook buiten Leiden geniet het wapen een behoorlijk grote bekendheid, want daarom staat Leiden landelijk bekend als de Sleutelstad. Het wapen is nauw verbonden met de ontstaansgeschiedenis van Leiden, in het bijzonder met 3 oktober 1574, de dag waarop de Spanjaarden hun beleg van de stad afbliezen.

Het wapen ziet er – in de huidige vormgeving – op het eerste gezicht vrij eenvoudig uit: twee rode gekruiste sleutels tegen een witte achtergrond op een schild. En dat schild wordt soms vergezegeld door een leeuw met een geheven zwaard of door twee leeuwen die het schild beet houden. Maar die eenvoud is een beetje bedrieglijk. Het is mogelijk dat door de ruime bekendheid van dat wapen men er vanuit is gegaan dat de symbolische betekenis van dit wapen ook wel bekend is. Er is in ieder geval – voor zover ik heb kunnen nagaan – nog weinig diepgaand onderzoek gedaan naar symbolische betekenis van het Leidse stadswapen. En die blijkt heel rijk te zijn, met diverse interessante aspecten, waaronder natuurlijk de sleutels zelf, maar ook de sleuteldrager, het wapenschild, de X-figuur en de kleuren rood en wit. Op die aspecten zal ik hieronder proberen wat licht te werpen.

Hoewel er waarschijnlijk ook genoeg interessants over valt te zeggen over de symboliek van de leeuw, heb ik – mede omdat de leeuw onderdeel uitmaakt van veel Nederlandse stadswapens en daarom geen specifieke betekenis heeft binnen een Leidse context – er voor gekozen om dat aspect buiten beschouwing te laten.

De sleutel(s) van Petrus

Het ligt voor de hand de zoektocht naar de symbolische betekenis te beginnen bij Petrus. De connectie van de sleutels met de Katholieke heilige Petrus, of Sint Pieter, is natuurlijk duidelijk en ook alom bekend: de Leidse Pieterskerk was ooit – voor de tijd van de Hervorming – vernoemd naar de patroonheilige van de stad, die in het bezit bleek te zijn van de sleutels van de Hemel. Om precies te zijn was in 1121 – op de plek waar de Pieterskerk later zou verrijzen – al een kapel gebouwd die in eerste instantie aan Petrus en Paulus was gewijd, maar waarbij de figuur van Petrus toch al heel snel centraal kwam te staan. De sleutelassociatie met Petrus berust direct op een Bijbeltekst, namelijk Mattheus 19 vers 19, waarin Jezus tegen Petrus zegt: ‘Ik zal u geven de sleutels van het Koninkrijk der Hemelen.’

Het is bekend dat men vanaf eind 13^e eeuw in Leiden een stadszegel is gaan gebruiken waarop Petrus is te zien met een enkele sleutel in zijn hand. P.J. Blok zegt er het volgende over: ‘Het zegel is niet altijd hetzelfde gebleven. Het oudste dat wij bezitten is waarschijnlijk met den heiligen Petrus, die een enkelen sleutel recht op in de linkerhand houdt, en met het randschrift “S. Opidi de Leyden”, waarnaast wij uit 1320 en 1357 een ander vinden met de afbeelding van een zittenden St. Pieter op een bank, den opgeheven sleutel in de linkerhand, een boek (bijbel) onder den rechterarm, met randschrift “S. Secretum opidi de Leyden”, waaruit blijkt, dat het een geheimzegel is geweest.’¹ In de 15^e eeuw werd bij Petrus een wapenschildje toegevoegd met de twee gekruiste sleutels: ‘In 1403 vindt men een groot zegel, waarschijnlijk dat, deswelks toen op ten toren bewaard werd², met St. Pieter, den opgeheven sleutel in de rechter, een kruis in de linkerhand, daaronder het door twee leeuwen vastgehouden schild met twee gekruiste sleutels. (...) Daarnaast werd echter bij de overgave der stad aan hertog Jan van Beieren in 1420 nog het grootzegel van 1292 gebruikt, waarin op den nieuwen stempel echter de engelen naast St. Pieter vervangen zijn door de gekruiste sleutels. Deze laatsten mogen gelden voor het Leidsche wapenteeken der 14^e eeuw, opvolgende den vroeger gebruikten enkelen sleutel, waarop ook het bekende gedicht van Willem van Hildegarsberch doelt, en die blijkbaar ontleend is aan het embleem van St. Pieter, den patroon van Leiden’s oudste kerk.’³ Niet alleen Blok maar ook anderen hebben bevestigd dat er in Leiden eerst sprake is geweest van één sleutel en dat de twee gekruiste sleutels van een latere datum zijn: ‘Vast staat echter, dat de oude zegels slechts één sleutel vertoonden, of een afbeelding van den

apostel Petrus, met opgeheven sleutel in de hand (1293).⁴ Blok kon geen reden bedenken voor deze verandering: ‘Wat de beteekenis mag zijn der vervanging van den enkelen door beide gekruiste sleutels, is niet bekend.’⁵ Ik zal hieronder proberen te achterhalen wat een mogelijke reden geweest zou kunnen zijn voor deze vervanging.

Na Leidens Ontzet verdwijnt de figuur van Petrus uit beeld. Het eerste stadswapen met twee gekruiste sleutels op een wapenschild, vastgehouden door een leeuw – en dus zonder de figuur van Petrus –, stamt uit 1587. Later werd het schild weer een poos afgebeeld met twee leeuwen, een vormgeving die in 1816 zelfs is vastgelegd door de Hoge Raad van Adel. Maar in 1950 is de vormgeving van het stadswapen – aangestuurd door een verzoek van de Vereniging Oud Leiden – toch weer teruggekeerd naar een vormgeving, die men voor de officiële hield: twee rode gekruiste sleutels op een zilverkleurig wapenschild dat gedragen wordt door een enkele rode leeuw met een opgeheven zilveren zwaard. De zilveren kleur van het wapenschild is later wit geworden. Interessant is dat toen ook de Latijnse spreuk *Haec libertatis ergo*, ‘omwille van de vrijheid’ onder het wapen is toegevoegd. Deze spreuk was afkomstig van het noodgeld, dat gebruikt werd tijdens het beleg van Leiden, en diende als symbool van het verzet tegen de Spanjaarden. De spreuk zou zijn toegevoegd om een ander Leids verzet, namelijk dat tegen de Duitse bezetter in de Tweede Wereldoorlog, te gedenken, maar koppelt het stadswapen natuurlijk in de eerste plaats aan Leidens Ontzet, algemeen beschouwd als de grootste gebeurtenis in de Leidse geschiedenis. Een jaar eerder, in 1949, is het ontwerp voor de Leidse stadsvlag goedgekeurd, en hierin zien we het stadswapen weergegeven als een rode cirkel waarin op een witte achtergrond de gekruiste rode sleutels zijn afgebeeld.⁶

Ondanks het feit dat het Leidse stadswapen door de eeuwen heen een aantal keren is veranderd, maakten de gekruiste sleutels er een vast onderdeel van uit sinds 1587, en identificeerde Leiden zich al met deze gekruiste sleutels vanaf de 15^e eeuw.

De continuïteit van erfgoed

Nu vast is komen te staan dat de sleutels uit het Leidse stadswapen een overblijfsel zijn uit de Katholieke verleden van Leiden, hebben we daarmee dan alles gezegd? Uit de magere literatuur over dit onderwerp, zou kunnen worden geconcludeerd, dat dit inderdaad het geval is. Maar ik denk dat er veel meer achter zit. Waarom heeft de Reformatie er bijvoorbeeld niet voor gezorgd dat men voor 100 % heeft gebroken met het Katholieke verleden? Men bleek tijdens de Beeldenstorm – die een paar jaar voor Leidens Ontzet had gewoed – immers bijzonder goed te zijn geweest in het neerhalen en vernietigen van het Katholieke erfgoed, dat ook nog eens geassocieerd werd met de Spaanse bezetter van weleer. Dus waarom hebben de Leidenaars – voor het merendeel Protestanten – zich er voor ingezet om de sleutels van

Petrus door de tijd heen te handhaven en zelfs tot symbool van de stad te verheffen?

Misschien is het wel een vraag die vergelijkbaar is met de vraag waarom de figuur van Sinterklaas nog uitermate populair is, terwijl zijn rol als Katholieke heilige door de meeste mensen nog slechts een vage herinnering betreft of helemaal is vergeten. Het antwoord daarop luidt: het erfgoed van Sinterklaas heeft onder een seculiere noemer tot in onze tijd kunnen voortleven, omdat de Katholieke verering van de heilige indertijd ook slechts nieuwe invulling had gegeven aan een pre-Christelijke verering die al sinds mensenheugenis bestond.⁷ Met andere woorden, omdat zijn erfgoed veel dieper reikte dan het Christendom en was verbonden met de manier waarop we de voortgang van het jaar markeren, kon dit niet zomaar eenvoudig worden stopgezet. Het erfgoed kon hoogstens worden getransformeerd in iets anders, dat dezelfde menselijke behoefte bevredigde. Ik denk dat de huidige populariteit van de sleutels van Leiden op een vergelijkbare wijze kan worden verklaard. De symboliek van deze sleutels heeft kunnen voortleven, omdat de betekenis van de sleutel en de rol en de betekenis van de sleuteldrager al heel oud is. Beiden bestonden al, zoals we hieronder zullen zien, lang voor de opkomst van het Christendom en zijn door de Katholieke kerk slechts overdragen naar hun centrale heilige, Petrus. Deze symboliek *moest* ook overleven, omdat die nauw verbonden bleek te zijn met een diep gevoelde identiteitsbeleving van de mensen. Waar Sinterklaas voornamelijk dienst deed om de *tijd* op een zinvolle manier te markeren, daar hebben de sleutels van Leiden betekenis gegeven aan de verbondenheid met een *plaats*.

Deze stellingname vereist natuurlijk wel enige uitleg, en aan deze uitleg zal ik me in de rest van dit artikel gaan wijden.

Wapenschilden met gekruiste sleutels

Laat ik eerst ingaan op de verbreiding van de traditie van wapenschilden met gekruiste sleutels. Er zijn ook andere steden die gekruiste sleutels in hun stadswapen hebben opgenomen: Croydon in Engeland bijvoorbeeld. In het wapen van Sint Petersburg – ook een stad waarvan Petrus de patroonheilige is – is wel de kruisvorm opgenomen, maar het betreft hier twee gekruiste ankers. Interessant is wel dat er in het begin van de 18^e eeuw een embleem van Sint Petersburg heeft bestaan waarop een sleutel en een zwaard gekruist stonden afgebeeld. Maar of we hier met een voorganger te maken hebben van het huidige wapen, is mij niet duidelijk geworden. Het huidige wapen met twee gekruiste ankers stamt in ieder geval ook uit de 18^e eeuw, en is na de val van het communisme – toen Leningrad weer werd omgedoopt tot Sint Petersburg – opnieuw vastgesteld.⁸

De beroemste andere stad die een wapen voert met gekruiste sleutels is natuurlijk Vaticaanstad: ‘Als vertegenwoordiger van de sleutels van het Koninkrijk der Hemelen, is dit beeld een van de meest definitieve symbolen

van het pausdom. Toen Jezus Petrus' autoriteit vaststelde, heeft hij duidelijk het gescheiden rijk van de Hemel en Aarde afgebakend ("Wat je bindt op aarde zal gebonden zijn in de Hemel"). De twee sleutels zijn de symbolische macht over de twee rijken, de zilveren sleutel om te binden en ontbinden op Aarde, de gouden sleutel om te binden en ontbinden in de Hemel. Het rode koord dat beiden met elkaar verbindt is de spirituele band tussen de twee rijken en, in het verlengde daarvan, de autoriteit van de Paus zelf.⁹

Op het wapen van Vaticaanstad zien we dat de twee sleutels op een vergelijkbare wijze zijn gekruist als in het Leidse wapen, maar dat buiten het genoemde koord ook de pauselijk drievoudige *tiara* als symbool daarin is opgenomen. De kleurschakering in Leiden is totaal anders: de afbeelding van de rode sleutels tegen de witte achtergrond van het schild is wat dit betreft 'echt Leids'. Met betrekking tot het Vaticaan-wapen is vermeldenswaardig dat iedere paus ook zijn eigen wapen heeft gekregen, en dat op al die wapens ook weer die gekruiste sleutels zijn afgebeeld.¹⁰ Dat is natuurlijk allemaal niet zo vreemd wanneer wordt bedacht dat Petrus wordt gezien als de stichter van het Katholieke Christendom, en de pausen worden beschouwd als de directe opvolgers van Petrus. Maar dat juist Vaticaanstad een zelfde type stadswapen als Leiden voert, maakt het eigenlijk nog onbegrijpelijker waarom men – zoals gezegd – in Leiden, als verzetshaard tegen het Katholieke bewind, indertijd niet helemaal af wilde van die Katholieke beeldvorming. Men zag zichzelf toch als een 'Bolwerk van vrijheid'? Of kende die vrijheid dan toch ook duidelijke grenzen?

De verborgen onderstroom van het Christendom

De vraag waarom het symbool van de sleutel onderdeel is gaan uitmaken van het Leidse stadswapen (en indirect ook van het stadswapen van het Vaticaan), en waarom dit uiteindelijk twee gekruiste sleutels zijn geworden, kan niet bevredigend worden beantwoord door alleen te wijzen op de figuur van Petrus. We moeten daarvoor dieper graven in de symbolische betekenis van de sleutel en de sleuteldrager, en moeten te rade gaan bij de pre-Christelijke religiebeleving en bij wat ik aanduid als *de verborgen onderstroom van het Christendom* (waarbinnen facetten van de pre-Christelijke religiebeleving konden blijven voortleven). Kort gezegd, is deze term een collectieve noemer waaronder alle Christelijke bewegingen vallen die door de eeuwen heen niet door de Katholieke Kerk werden erkend, en tot *ketters* werden gemarginaliseerd. Je mag je natuurlijk met recht afvragen of deze invalshoek niet wat vergezocht bij een onderzoek naar de oorsprong van een stadswapen. Ik denk dat dit niet het geval is, want we mogen niet

vergeten dat het juist deze onderstroom was, waartegen de Katholieke Kerk eeuwenlang een felle strijd heeft geleverd, en waaruit de Reformatie uiteindelijk is voortgekomen.

Er zijn genoeg voorbeelden van directe links tussen de Reformatie en die verborgen onderstroom. Het boek *Chymische Hochzeit* (Chemische bruiloft) bijvoorbeeld, een belangrijke tekst van de Rozenkruizers die in 1616 geschreven zou zijn door Christian Rosencreutz, is waarschijnlijk geschreven door Johann Valentin Andreae, een Duitse Lutherse pastoor en hervormer. Hij had ook nog twee andere werken geschreven, en in alle drie werd een Protestantse ethiek verdedigd en werd het pausdom onder vuur genomen.¹¹ Theun de Vries laat in zijn boek *Ketters* zien dat de Reformatie heel duidelijk begrepen moet worden onder de noemer van *ketterij*, en dat veertien eeuwen van redelijk kleinschalige vormen van ‘ketterij’ uiteindelijk uitmondde in de grootschalige ‘ketterij’ van de Reformatie, die niet meer eenvoudig door de Katholieke autoriteiten de kop indrukt kon worden.¹² Omdat de Reformatie natuurlijk een belangrijke rol heeft gespeeld in Leiden, niet los kan worden gezien van Leidens Ontzet en van het ontstaan van het Leidse stadswapen, is het niet zo vreemd dat er ook invloeden uit de verborgen onderstroom van het Christendom in het stadswapen zijn te ontwaren.

De pre-Christelijke wortels van de sleutelsymboliek

Maar belangrijker is dat via die verborgen onderstroom een deur wordt geopend naar de pre-Christelijke cultuur. Als we de symboliek van de sleutel nader beschouwen, wordt duidelijk dat deze al lang bestond voor het Christendom. De sleutel blijkt al in pre-Christelijke culturen te hebben bestaan als symbool, en blijkt ook toen al het contact met de ‘Andere Wereld’ van de Goden – de Hemel, de wereld van de doden of onderwereld – te hebben verbeeld: ‘De sleutel was het mystieke symbool van de kennis van het hiernamaals, lang voordat Christelijke Pausen aanpraak maakten op de sleutels van het koninkrijk’.¹³ Zo had bijvoorbeeld bij de Kelten het symbool van de sleutel een vergelijkbare betekenis: ‘Het symbool van de sleutel komt voor op beelden van een aantal Keltische Godinnen, en het zou misschien geïnterpreteerd moeten worden al een afspiegeling van de capaciteit van deze godheden om de poorten van de hemel te openen, of om hun vereerders door de barriere tussen de dood en het hiernamaals te leiden. (...) De sleutels zouden het einde van het aardse bestaan kunnen symboliseren en de reis door de ingang naar de onderwereld.’¹⁴ Ook Godinnen uit andere culturen, waaronder Hecate, Persephone en Cybele, hadden een rol als sleuteldrager.¹⁵

Maar niet alleen vrouwelijke godheden waren sleuteldragers. Het dichtst bij de katholieke verbeelding lag natuurlijk het erfgoed van de Romeinse mythologie. Hierin wordt de god Janus beschouwd als de sleuteldrager bij uitstek en zelfs als de uitvinder van het slot, een kwaliteit die nauw verbonden blijkt te zijn met zijn rol als god van de initiatie: ‘Hij heeft de

sleutels van de Macht om te openen en te sluiten, en de sleutel naar de deur die toegang geeft tot het rijk van goden en mensen, naar de deur van de Winter- en Zomerwende.¹⁶ Er is niet te veel voorstellingsvermogen voor nodig om in te zien hoe de kracht van deze sleutelsymboliek de Katholieke Kerk erg goed van pas moet zijn gekomen. Zelfs de wijze waarop Janus met zijn twee gezichten op het grensvlak van twee jaren voor- en achteruit kon kijken, symbolisch het oude jaar afsloot en het nieuwe ontsloot, moet de Katholieke machthebbers hebben geïnspireerd om invulling te geven aan de rol en de status van Petrus als wachter bij de Hemelpoort.

Interessant voor ons verhaal is het feit dat de Protestanten in Leiden door de continuering van de sleutelsymboliek deze weer uit de exclusieve Katholieke context hebben gelicht, en daarmee – waarschijnlijk zonder zich dit te realiseren – weer iets van de oorspronkelijke glorie van het symbool hebben hersteld! En dit bleek ook werkelijk zo te zijn, omdat in Leiden kwaliteiten van Janus tot uitdrukking kwamen, die niet direct op Petrus zijn terug te voeren. Janus's rol als sleuteldrager had een veel bredere betekenis dan die van Petrus: Janus was namelijk 'de god van al wat begint. Hij ziet toe op wat in gang wordt gezet, op het begin van de strijd, op de komst van het koninkrijk. (...) Hij is de god van de doorgang, vormt de overgang tussen het primitieve leven en de cultuur, tussen vrede en oorlog, tussen stad en platteland. (...) Ianus is de god van huisdeuren (*ianua*), die toegang geven tot de straat, van de volwassenwording van jonge mensen.'¹⁷ In Leiden hebben al deze kwaliteiten op bijzondere wijze uitdrukking gekregen door Leidens Ontzet, een gebeurtenis die voor Leiden alle opzichten een nieuw begin betekende en tot op de dag van vandaag tot de verbeelding is blijven spreken.

In het bovenstaande is duidelijk geworden dat er in de mythologie naast mannelijke ook vrouwelijke sleuteldragers zijn geweest. Wat de Christelijke context betreft, heeft de vrouwelijke sleuteldrager alleen een rol gespeeld in de verborgen onderstroom. Deze vrouwelijke sleuteldrager speelde bijvoorbeeld een rol in het Tarotspel, de voorloper van ons kaartspel waarin elementen van de Christelijke onderstroom heel beeldend tot uitdrukking werden gebracht. In dat spel bevond zich in de *Grote Arcana* een troefkaart genaamd *de Paus*, die werd afgebeeld met één enkele sleutel. Maar uit de oorspronkelijke kaartenserie ontbreekt helaas de troefkaart van zijn vrouwelijke tegenhanger, *de Pausin* (waarvan men weet dat die er is geweest), en Margaret Starbird vermoedt dat deze Pausin oorspronkelijk afgebeeld moet zijn geweest met een tweede sleutel. Deze Paus en Pausin worden in de Tarot ook wel aangeduid als *Hogepriester* en *Hogepriesteres*.

Volgens Barbara Walker heeft deze Pausin zelfs de belangrijkste sleutel en treedt zij hiermee in de voetsporen van de Godin Persephone: 'De Godin Persephone was de oorspronkelijke bezitter van de sleutels naar Hades. (...) Volgens het middeleeuwe symbolisme van de Tarot is het niet de Paus maar de Pausin die de belangrijkste sleutels bezit. Zij wordt nog steeds

gelijkgesteld met Persephone als beschermster van de onderwereld (de gesluisde opening achter haar), waar bij de Grieken zowel zondaars als gezegenden zich bevonden na de dood.¹⁸ Hiermee wordt gesuggereerd dat de pre-Christelijke opvattingen over sleuteldragers uitdrukking hebben gekregen in de onderstroom van het Christendom. De ‘heidense’ onderwereld, waarvan Persephone de sleutel in bezit had, werd vanuit de Christelijke optiek natuurlijk niet gezien als een equivalent van de Christelijke Hemel, maar werd daarentegen geïdentificeerd met de Hel. Met andere woorden, de sleutel die Persephone bezat, gaf – net als de sleutel die Godinnen in andere culturen hebben bezeten – slechts toegang tot de regionen van de Hel. Maar dit nam natuurlijk niet weg dat de Katholieke autoriteiten ook die sleutel in bezit wilden hebben. Dit zou de reden kunnen zijn – zoals Starbird ook suggereert – waarom de oorspronkelijke Tarot-kaart van de Pausin ooit is verdwenen.

Als dit waar is, dan kan hierdoor het wapen met de twee gekruiste sleutels in een heel ander daglicht komen te staan. Welbeschouwd had Petrus maar één sleutel nodig om zichzelf toegang tot de Hemel te verschaffen, want de andere sleutel was – zoals hierboven al in verband met het wapen van het Vaticaan is vermeld – voor de aardse regionen bedoeld. Die aardse regionen konden vanuit de Katholieke optiek natuurlijk ook niet los gezien worden van het rijk van de Duivel, en al diegenen die binnen deze Duivelse invloedssfeer lagen, waaronder de vrouwen, de ‘heidense afgoderijen’ en de vele ‘ketterse’ bewegingen binnen het Christendom. De twee gekruiste sleutels zouden kunnen herinneren aan de strijd die is gevoerd tussen het mannelijke en vrouwelijke principe, tussen Rome en allerlei vormen van ‘heidendom’ en ‘ketterij’. Daardoor zou de opneming van de twee sleutels in het Pauselijke wapenschild geïnterpreteerd kunnen worden als een poging om beiden sleutels binnen de Katholieke invloedssfeer te brengen. Vervolgens zou een mooie uitleg bedacht kunnen zijn om deze achtergrond voor de buitenwereld te verhullen, namelijk over een aparte sleutel voor de Hemelse en Aardse rijk.

Wat Leiden betreft, kunnen de bovenstaande redenen een rol kan hebben gespeeld bij de vervanging van één sleutel door twee sleutels in Leiden, waarover we hierboven al hebben gesproken. Zoals we hierboven hebben vermeld, weten we dat de twee gekruiste sleutels pas vrij laat een onderdeel zijn gaan uitmaken van het stadswapen, niet lang voor de Reformatie. Dit geeft aan dat in Leiden de idee van de gekruiste sleutels nog stamt uit de wereld van de Katholieke verbeelding. Het is denkbaar dat de strijd van de Katholieke kerk tegen ‘heidense’ religies, en later tegen ‘ketterse’ bewegingen, binnen een Leidse context nieuwe betekenis kreeg in de strijd tussen Katholieken en Protestant.

Het wapenschild

Het is natuurlijk geen toeval dat de twee gekruiste sleutels direct doen denken aan twee gekruiste zwaarden. Zowel in Leiden en Vaticaanstad staan de sleutels niet voor niets afgebeeld op een wapenschild. Zowel het woord *wapen* als het woord *schild* verwijzen naar strijd, daar kan niemand omheen.

Ooit was dit wapenschild natuurlijk een werkelijk schild dat werd gebruikt in een vaak bloedige strijd, om te beschermen tegen de inzet van wapens van anderen. Achter het schild had de strijder natuurlijk zelf ook altijd een wapen in de andere hand, want met alleen een schild kon een strijder natuurlijk helemaal niets aanvangen. Nu is het vermeldenswaardig dat dit schild vanouds door de strijder die het bij zich droeg al werd voorzien van symbolen om hem bij te staan in de strijd: ‘Het schild van een strijder werd de belangrijkste drager van heraldische ontwerpen omdat de laatsten waren voortgekomen uit magische totemistische thema’s. Elke strijder voelde dat de behoefte aan beschermende magie zich met name concentreerde in het schild, waarvan zijn leven letterlijk afhankelijk kon zijn.’¹⁹ Het toeval wil dat het X-kruis – de vorm waarop de gekruiste sleutels konden worden geprojecteerd en waarover we hieronder nog komen te spreken – één van de tekens is geweest die de strijder al sinds de steentijd voor die beschermende magie moest zorgen.

We kunnen ons afvragen of die werking van een beschermende magie ook nog betekenis heeft gehad bij het ontstaan van het wapen van Leiden. Dus afgezien van de continuïteit van een symbolische traditie waarover we hierboven hebben gesproken, zou iets dergelijks ook een rol kunnen hebben gespeeld. Misschien heeft het geloof in de magische werking van de twee sleutels, die de toegang beloofde te geven tot de aardse en hemelse regionen, er toe bijgedragen dat de overwegend Protestantse Leidenaars het symbool doelbewust hebben overgenomen van de Katholieke vijand: met de bewuste bedoeling om de kracht van de vijand te neutraliseren door te proberen het centrale symbool van ze af en ook over te nemen. Dit was een tactiek die de Christenen in het verre verleden ook systematisch bij de ‘heidenen’ hadden toegepast. Kan de strijd tussen de Protestante Geuzen en Katholieke Spanjaarden, die resulteerde in Leidens Ontzet, vanuit deze optiek mede gezien worden als een strijd die gevoerd werd over het bezit van de magische sleutels? Ongetwijfeld werd capitulatie van de Spanjaarden in 1574 ook nog eens mooi gesymboliseerd door de overhandiging van de sleutels van Leiden aan de Geuzen.²⁰

Het X symbool

Zoals in de vorige paragraaf al is aangegeven, moeten we nog even apart stil staan bij het X-symbool. Door de al zo rijke symbolische betekenis van de sleutels en de sleuteldragers, zouden we gemakkelijk voorbij kunnen gaan aan het belang van de onderliggende X-figuur. Naast de diepgewortelde

traditie in de Westerse wereld van het Christelijke kruis, met zijn verticale en horizontale as, bestaat er ook een wat minder bekende traditie van een kruis met diagonale assen. Om tot een zo'n goed mogelijk begrip te komen van de achtergrond van het X-kruis die in het Leidse stadswapen tot uitdrukking werd gebracht, zullen we wederom een uitstapje moeten maken naar de pre-Christelijke mythologie en naar de onderstroom van het Christendom.

Een X-kruis wordt binnen de Christelijke context wel aan geduid met de naam *Andreas-kruis*, genoemd naar de apostel Andreas – de broer van Petrus – die op zo'n kruis zou zijn terechtgesteld. Maar het X-kruis blijkt veel ouder te zijn en al in de prehistorie voor te komen.²¹ In de Griekse en Romeinse mythologie verwees de X naar resp. de Griekse god Hermes en zijn Romeinse tegenhanger, de god Mercurius, in hun hoedanigheid als boodschapper van de goden, beschermer van kruiswegen en bringer van verlichting.²² Hermes was dan ook de god die in de oudheid bescherming bood aan mensen op kruisingen van wegen, die gezien kunnen worden als materiële manifestaties van het X-kruis.²³ Het valt natuurlijk gelijk op, dat de rol van Hermes of Mercurius als boodschapper van de goden zich goed laat vergelijken met de rol die Petrus later in het Christendom – als contactpersoon tussen de aarde en de Hemel – is gaan vervullen. We hebben al gewezen op de rol die Petrus heeft gehad bij de totstandkoming van de sleutels van Leiden, maar de vorm waarin deze gegoten zijn, de X-figuur, blijkt dus ook met hem verbonden te zijn. De betekenis van het X-symbool schijnt in de middeleeuwen vrij algemeen bekend te zijn geweest.²⁴ Zou deze betekenis ook een rol kunnen hebben gespeeld bij de keuze van de machthebbers van de Katholieke Kerk voor het symbool van de gekruiste sleutels?

Het feit dat de X in de Romeinse wereld verwees naar de god Mercurius en ook dat zijn rol als boodschapper van de goden erg veel weg heeft van Petrus' rol aan de Hemelpoort, kan nog de vraag oproepen of er aanwijzingen zijn dat Mercurius ooit in Leiden of de streek rond Leiden is vereerd. Er zijn in ieder geval genoeg aanwijzingen dat Mercurius in de Romeinse tijd in ons land werd vereerd en dat via het principe van de *interpretatio romana* achter zijn Romeinse naam een inheemse god heeft schuil gegaan of diverse inheemse goden hebben schuil gegaan. Er is zelfs een aanwijzing dat Mercurius in de Rijnstreek werd vereerd. Ik heb elders betoogd dat in ons land achter de verering van Mercurius waarschijnlijk o.a. de verering van de Keltische god Lug schuil heeft gegaan en dat de naam van deze god nog voortleeft in de naam *Lugdunum Batavorum*, die in de 16^e eeuw met Leiden werd verbonden. Alhoewel dat verband tussen *Lugdunum Batavorum* en Leiden inmiddels is ontkracht, blijft het een feit dat – afgaande op oude historische bronnen – de oude (pre-)Romeinse nederzetting ergens aan de Oude Rijn moet hebben gelegen.²⁵ Maar meer dan deze indirecte aanwijzing voor de verering van Mercurius is er niet, want voor zover ik weet zijn er

(nog) geen beeldjes van deze god of aan hem gewijde altaarbeelden gevonden in de buurt van Leiden. En als dat wel zo zou zijn, moet nog worden aangetoond dat er een continuïteit heeft bestaan tussen de verering van Mercurius en van Petrus.

Het X-symbool blijkt ook traditioneel uitdrukking te hebben gegeven aan de vruchtbaarheid. Als wiskundig maaltken duidt het op vermeerderen, vermenigvuldigen.²⁶ Hieraan ten grondslag zou de splitsing van het jaar in twee helften, in een winter- en zomerperiode, kunnen liggen. De X zou oorspronkelijk horizontaal opgesplitst zijn in > en < of verticaal in Λ en V, een splitsing die via het X-symbool tot eenheid bij elkaar wordt gebracht. Het bijeenbrengen van de twee verticaal opgedeelde helften kan ook nog worden begrepen als het Heilige Huwelijk tussen Moeder Aarde en de Hemelgod, waarbij Moeder Aarde vooral geassocieerd wordt met de winterperiode en de Hemelgod met de zomerperiode. Λ staat dan voor Moeder Aarde en V voor de Hemelgod, die tezamen versmelten tot X. Uit de versmelting van beiden komt dan de vruchtbaarheid voort.²⁷

In het Christendom heeft het X-symbool al vroeg een plaats gekregen. De X is het Griekse symbool voor Christus, en in het vroege Christendom werd deze X ook werkelijk gebruikt als symbool voor Christus. Toen de Christenen nog werden vervolgd door de Romeinse machthebbers, zouden ze een X boven hun deur hebben geplaatst ter herkenning van elkaar. Later in 15^e eeuw zou in gedrukte Bijbels regelmatig de X worden gebruikt ter aanduiding van Christus. Bekend is het *Chi-Rho* symbool of de *labarum* dat – samengesteld uit de twee eerste Griekse letters voor Christus, de X en de P – ook gebruikt werd om Christus mee aan te duiden. Deze associatie van het X-symbool met de figuur van Christus zou kunnen helpen om te verklaren waarom steden als Vaticaanstad en Leiden zich zo sterk identificeren met dit symbool.

Ondanks de letterassociatie blijkt de *labarum* net als het X-symbool zelf toch geen Christelijke uitvinding te zijn, maar al in pre-Christelijke religie te zijn gebruikt.²⁸ Het X-symbool blijkt ook een rol van betekenis te hebben gespeeld in het onderstroom van het Christendom. In de alchemie, bijvoorbeeld, was het X-symbool verbonden met het proces van geboorte en wedergeboorte. Zoals de afbeeldingen op de volgende pagina laten zien, heeft in de alchemie het X-symbool blijkbaar iets te maken met het mannelijke en vrouwelijke principe, want zowel de man als de vrouw (resp. Sol en Luna, de zon en de maan) houden een eigen bloementak beet. Deze mannelijke en vrouwelijke associatie sluit aan bij de mogelijke verklaring die ik eerder heb gegeven over het ontstaan van de twee gekruiste sleutels in het wapen van Vaticaanstad. Er is echter ook een verschil. Ik suggereerde met betrekking tot de twee gekruiste sleutels dat hierachter een strijd tussen het mannelijke en vrouwelijke principe zou kunnen schuil gaan. In de alchemie lijkt er van zo'n

strijd geen sprake te zijn, maar wordt veel meer gedoeld op de vereniging van het mannelijke en vrouwelijke. Het is wellicht ook nog vermeldenswaardig dat de god Mercurius, die we hierboven al hebben geassocieerd met het X-symbool, een centrale rol heeft gespeeld in de alchemie.²⁹

Het X-symbool heeft dus zowel een plaats gekregen in het institutionele Christendom, als ook in de onderstroom ervan. Het lijkt erop dat Katholieke Kerk op de hoogte is geweest van het ambivalente karakter van dit symbool. Zij heeft er namelijk aan de ene kant voor gezorgd dat de letter X wordt geassocieerd met de verleidingen en de zonden van ‘de wereld, het vlees en de Duivel’, en aan de andere kant maakt het X kruis toch onderdeel uit van het wapen van het Vaticaan!³⁰ De ambivalentie klinkt in onze tijd door in het Engelstalige woord *X-mas* waarmee verwezen wordt naar *Christmas*. Hoewel – zoals we hebben gezien – Christus vanouds met de X werd aangeduid, kleeft er toch ook een negatieve associatie aan dit woord.³¹ Voor sommigen Christenen wordt de kerstbeleving hiermee geen eer aangedaan, omdat deze hiermee teveel in een ‘godeloos’ daglicht zou worden gesteld. Voor hen moeten de zonden van de wereld, het vlees en de duivel’, die door het X-symbool worden opgeroepen, zich ver verwijderd houden van het kerstfeest. In deze negatieve associatie kunnen we wellicht het voortleven van de ‘ketterse’ onderstroom nog herkennen.

We hebben hierboven gezien hoe deze ambivalentie zich ook op een andere manier laat zien, namelijk in de betekenis van het X-symbool zelf, dat uitdrukking geeft aan de kruising van twee wegen, hetgeen zowel duidt op een dualisme als op een overstijging van dit dualisme. De god Mercurius brengt de aardse en goddelijke regionen met elkaar in contact, en in de alchemie geeft de X uitdrukking aan de vereniging van het vrouwelijke en mannelijke. J.C. Cooper heeft aangegeven dat er een dubbele betekenis ligt opgeslagen in het kruis: ‘Het is het dualisme in de natuur en de vereniging

van tegengestelden en het vertegenwoordigt spirituele eenwording en de integratie van de menselijke ziel in de horizontale-verticale aspecten die nodig zijn voor een volledig leven.³² Cooper spreekt hier over het gewone kruis met een horizontale en verticale as, maar die dubbele betekenis geldt zeker ook voor het X-kruis.

Nu keren we terug naar het Leidse stadswapen. Hoe zijn de twee Leidse sleutels in te passen in het ambivalente plaatje van het dualisme en de vereniging van twee tegengestelden? Hierboven is met name het strijdelement naar voren gekomen, waar de twee sleutels uitdrukking aan geven: de strijd tussen twee verschillende opvattingen over de Christelijke religiebeleving (tussen de Katholieken en ‘ketterse’ Protestanten), de strijd tussen de Geuzen en Spanjaarden, en ook het wapenschild waarop de sleutels zijn afgebeeld. Zoals eerder gezegd, zijn mogelijkwerwijs de gekruiste sleutels geprojecteerd op een onderliggend X-symbool. Zo beschouwd, vertegenwoordigt het X-symbool een dieper verankerd erfgoed dan de manier waarop dit op specifieke manier invulling wordt gegeven. Eerst was er het X-symbool en via dit symbool konden verschillende voorwerpen – waaronder degens, zwaarden en sleutels – tot uitdrukking worden gebracht. Door de gekruiste sleutels is de nadruk helaas komen te liggen op het dualistische strijdprincipe, maar daarachter houdt zich wel het ambivalente X-symbool schuil houdt, waarin ook de vereniging van de tegengestelden ligt opgesloten.

Het rood en het wit

Nu komen we toe aan een beschouwing van de kleuren rood en wit van het Leidse stadswapen. Het exacte moment waarop de twee kleuren, de rode sleutels op een wit of zilveren schild, onderdeel zijn gaan uitmaken van het Leidse stadswapen, heb ik helaas niet kunnen achterhalen. Op oude afbeeldingen van de Leidse stadspoorten van Leidse vaandels uit de 17^e en 18^e eeuw zijn de rode sleutels op het witte schild in ieder geval al zichtbaar, maar deze kleurschakering was zeker niet de enige die werd gebruikt.³³ Op de plattegrond van Leiden uit 1649 van de Amsterdammer Willem Janszoon Blaeu zien we een rood/wit stadswapen in de rechter bovenhoek.³⁴ Toen in 1950 het stadswapen opnieuw is vastgelegd, met de bedoeling om het oorspronkelijke wapen nieuw leven in te blazen, is ook de kleurschakering van de rode gekruiste sleutels tegen een zilveren of witte achtergrond officieel vastgelegd. Maar deze vastlegging heeft er niet toe geleid dat het Leidse Stadswapen overall in rood en zilver of wit wordt weergegeven. Ook andere kleuren worden nog steeds gebruikt. Ondanks het feit dat we voorzichtig moeten zijn om een al te lange historie toe te kennen aan het gebruik van rood en wit in het Leidse stadswapen, is de kleurcombinatie dermate veelzeggend en perfect aansluitend op het bovenstaande, dat ik er

hier toch wat aandacht aan wil besteden. Maar ik doe dat wel met enige reserve.

Allereerst iets over de kleur rood in combinatie met de X van het stadswapen. Het X symbool nam als zodanig een belangrijke plaats in in de verborgen onderstroom van het Christendom, maar in het bijzonder als dit in rood werd weergegeven. Volgens Margaret Starbird was ‘de rode X in de middeleeuwse kunst een uiting van onverzettelijke solidariteit met ketterse geheime traditie.’ Het is bijvoorbeeld bekend dat in het embleem van het geheime genootschap van de Rozekruisers rode rozen werden afgebeeld in samenhang met de figuur van het kruis. Maar net zoals het X-symbool zelf ambivalent van karakter is, zo is het rode kruis dat ook. Want ook gerespecteerde heiligen als Sint Joris en Sint Michael – beiden bekend om hun rol als fervente drakendoders – blijken vaak te zijn afgebeeld met een schild waarop een rood kruis is afgebeeld.³⁵ Het toeval wil dat Sint Joris ook in Middeleeuwse Leiden, met name bij de schuttersgilden, een populaire heilige is geweest.³⁶

Niet alleen achter de combinatie X en rood blijkt een ‘ketterse’ symboliek schuil te gaan maar – en dit is met name interessant voor ons verhaal over het Leidse stadswapen – ook achter de combinatie van de twee kleuren rood en wit. Het rood is altijd de kleur van de hartstocht en het wit de kleur van de reinheid geweest, en voor alchemisten symboliseerde de combinatie van deze twee de vereniging van tegengestelden.³⁷ We hebben hierboven gezien dat die vereniging van tegengestelden ook een centraal kenmerk was dat door het kruis zelf werd uitgedrukt, en we kunnen ons natuurlijk afvragen of het gebruik van precies die twee kleuren – rood en wit – bij het stadswapen van Leiden helemaal op toeval berust.

Het logo van de Gemeente Leiden

Hoe diep die combinatie van de kleur rood en wit inmiddels is verweven met het zelfbeeld van de Leidenaren, kunnen we zien aan het logo van de Gemeente Leiden. De essentie van het stadswapen – de gekruiste sleutels – is erin overgenomen, maar er zijn toch ook wel wat veranderingen doorgevoerd. De sleutels en de achtergrond zijn beiden voor de helft rood en wit, het wapenschild en ook de leeuw met zijn opgeheven zwaard – die nog wel onderdeel uitmaakten van het oude gemeentelogo – zijn helemaal verdwenen.

Het is een logo met een eigentijdse uitstraling geworden, maar de symbolische betekenis ligt heel duidelijk nog in het verlengde van het stadswapen. Wat zien we namelijk? De sleutels zijn ‘geplaatst in een open deur die symbool staat voor de gastvrijheid van de stad’.³⁸ De hemelpoort, die natuurlijk altijd onzichtbaar aanwezig werd verondersteld, is zichtbaar geworden en blijkt nu een seculiere deur te zijn geworden. Hierboven hebben

we verwezen naar een Romeinse voorganger van Petrus, de god Janus, die op het grensgebied van verleden en toekomst met zijn dubbele gezicht twee kanten kan opkijken. Die idee is hier prachtig vorm gegeven door middel van de open deur. Daarmee wordt in het midden gelaten om wat voor soort deur het hier zou gaan. Een deur die een moment in de tijd markeert? Een deur van de stad en van de woningen van de inwoners die vreemdelingen verwelkomen? Een geestelijke deur naar een nieuw zelfbewustzijn van de Leidenaren?

Het logo vertelt ons dat er wel grenzen zijn, maar dat die in onze pluriforme samenleving nooit vast liggen en dat die ook voor iedereen ergens anders liggen. Anno 2018 is een ieder vrij om voor zichzelf te bepalen waar en wanneer een grens wordt overgestoken, en daarmee is veel gewonnen. Het vrijheidsideaal dat Leiden al in 1574 kwalificeerde als *Bolwerk van vrijheid* en dat door het onderschrift onder het stadswapen, *Haec libertatis ergo*, in 1950 nog een keer nadrukkelijk is onderstreept, lijkt nu echt serieus te worden genomen.

Een belangrijk verschil met het traditionele stadswapen is dat de deur nu permanent open staat, en dat de sleutels in het logo overbodig lijken te zijn geworden. Maar dit is niet zo. Er zijn alleen andere sleuteldragers gekomen. Met haar logo laat de gemeente zien dat volgens haar de tijden van godinnen, goden en heiligen als sleuteldragers definitief voorbij zijn: we leven nu in een seculiere tijd, waarin alle Leidenaren de sleutels in eigen hand hebben. Mooi is dat de sleutels in deze veranderde betekenis een vast onderdeel blijven uitmaken van de Leidse identiteit.

Geen fossiel of museumstuk

Ik hoop hierboven duidelijk te hebben gemaakt, dat de sleutels van het Leidse stadswapen een rijke bron aan betekenissen in zich mee dragen. Je kan je natuurlijk afvragen waarom er tot nu toe zo weinig aandacht is geweest voor de symboliek van dit stadswapen. Het is mogelijk dat het iets te maken heeft met onze moderne levensstijl. Koenraad Logghe zegt er het volgende over: ‘We zouden algemeen kunnen stellen dat de zin voor symboliek verdween naarmate onze maatschappij industriëler werd, naarmate men overschakelde naar een koele rationaliteit en elke vorm die hiermee niet strookte werd afgedaan als dromerij, fantasie of naar het rijk van de folklore (in zijn prejorative zin) werd overgebracht als een museumstuk. Vanaf dan werden de symbolen nog slechts als ‘versiering’ gebruikt, beelden zonder zin, fossielstukken.’³⁹

Het Leidse stadswapen is in ieder geval geen fossiel of museumstuk (en dat in een stad met zoveel musea!). Hoewel veel van de betekenissen ervan terug verwijzen naar een verleden, dat we inmiddels achter ons gelaten lijken te hebben, laat de recente omvorming van het stadswapen tot het logo van de Gemeente Leiden zien, dat het Leidse stadswapen de Leidenaren nog steeds

tot inspiratie kan dienen. Ik hoop dat dit artikel er toe bij draagt, dat men er voortaan met andere ogen naar zal kijken.

Leiden, 2010 en 2018

Noten

¹ P.J. Blok, *Geschiedenis eener Hollandsche stad. Een Hollandsche stad in de Middeleeuwen*, Martinus Nijhoff, 's Gravenhage 1910, p. 143 - 144.

² Hier wordt bedoeld op de toren van de Pieterskerk, die toen nog niet was ingestort..

³ P.J. Blok, *Geschiedenis eener Hollandsche stad. Een Hollandsche stad in de Middeleeuwen*, Martinus Nijhoff, 's Gravenhage 1910, p. 144.

⁴ J.B. Rietstap, *Handboek der wapenkunde*, G.B.van Goor, Gouda, 1857, p. 65.

⁵ P.J. Blok, *Geschiedenis eener Hollandsche stad. Een Hollandsche stad in de Middeleeuwen*, Martinus Nijhoff, 's Gravenhage 1910, p. 144.

⁶ J.B. Rietstap, *Handboek der Wapenkunde*, G.B.van Goor, Gouda 1857, p. 65-66; *Wegwijzer Leiden 2009-2010*, Gemeente Leiden, Akse Media, Den Helder 2009, p. 21; Willy Hilverda, *Wapenfeiten. Verhalen van wapens van steden*, Erfgoed Zuid-Holland, 2004, p. 54-57. .

⁷ Het toeval wil, dat ook bij Sinterklaas, net als bij zijn erfgenaam de Kerstman, de kleurcombinatie rood en wit centraal staan.

⁸ De informatie over de wapens van Croydon en Sint Petersburg komt van Internet sites.

⁹ T.A. Kenner, *Symbols and Their Hidden Meanings. The Mysterious Significance and Forgotten Origins of Signs and Symbols in the Modern World*, Thunder's Mouth Press, New York 2006, p. 91. Eigen vertaling. De oorspronkelijke quote luidt: 'Representing the keys to the Kingdom of Heaven, this image is one of the most definite symbols of the papacy. When Jesus defined Peter's authority, he clearly demarcated the separate realms of Heaven and Earth ("Whatever you bind on earth shall be bound in Heaven"). The two keys are the symbolic power over the two realms, the silver key to bind and unbind on Earth, the gold key to bind and unbind in Heaven. The red cord linking them is the spiritual tie between the two realms and, by extension, the authority of the Pope himself.'

¹⁰ Op de website van het Vaticaan staan afbeeldingen van het wapen van het Vaticaan en van de laatste pausen.

¹¹ Rosemary Ellen Guiley, *Encyclopedia of the Strange, Mystical & Unexplained*, Gramercy Books, New York 2001, p. 519.

¹² Theun de Vries, *Ketters. Veertien eeuwen ketterij, volksbeweging en kettergericht*, Querido, Amsterdam 1998.

¹³ Barbara Walker, *The Woman's Dictionary of Symbols and Sacred Objects*, HarperSanFrancisco, New York 1998, p. 140-141. Eigen vertaling. De oorspronkelijke quote luidt: 'The key was a mystical symbol of knowledge about the afterlife, long before Christian Popes laid claim to the keys of the kingdom'. Het zal de lezer opvallen dat er in dit stuk nogal veelvuldig wordt geciteerd uit feministisch georiënteerde werken. Dit betekent niet dat hier door mij een feministische visie wordt voorgestaan, maar simpelweg dat in deze werken veel interessant materiaal was te vinden.

¹⁴ Miranda J. Green, *Dictionary of Celtic Myth and Legend, Thames and Hudson*, London 1997, p. 128-129. Eigen vertaling. De oorspronkelijke quote luidt: 'The symbol of a key appears on images of a number of Celtic Goddesses, and it may perhaps be interpreted as reflective of the

ability of these deities to open the gates of heaven, or to lead their suppliants through the barrier between death and the afterlife. (...) The key may symbolize the end of earthly existence and the journey through the entrance to the underworld.'

¹⁵ J.E. Cirlot, *A Dictionary of Symbols*, Routledge & Kegan Paul, London 1981, p. 143 en 167; Michael Jordan, *The Encyclopedia of Gods. Over 2500 Deities of the World*, Kyle Kathie Limited, London 1992, p. 163; Barbara Walker, *The Woman's Dictionary of Symbols and Sacred Objects*, HarperSanFrancisco, New York 1998, p. 789;

¹⁶ J.C. Cooper, *An Illustrated Encyclopaedia of Traditional Symbols*, Thames and Hudson, London 1990, p. 90 -91. Eigen vertaling. De oorspronkelijke quote luidt: 'He holds the keys of Power to open and close and the key to the door giving access to the realm of gods and men, the door of the solstices of Winter and Summer.'

¹⁷ Fernand Comte, *De grote mythologische figuren*, Prisma, Utrecht 1994, p. 144-146.

¹⁸ Barbara Walker, *The Woman's Dictionary of Symbols and Sacred Objects*, HarperSanFrancisco, New York 1998, p. 141. Eigen vertaling. De oorspronkelijke quote luidt: 'The Goddess Persephone was the original holder of the key to Hades. (...) According to the medieval symbolism of the Tarot, it is not the Pope but the Papess who holds the all-important keys. She is still equated with Persephone as guardian of the underworld gate (the veiled opening at her back), where the Greeks located both sinners and blessed ones after death.'

¹⁹ Barbara Walker, *The Woman's Dictionary of Symbols and Sacred Objects*, HarperSanFrancisco, New York 1998, p. 154. Eigen vertaling. De oorspronkelijke quote luidt: 'A warrior's shield became the principal bearer of heraldic designs because the latter evolved from magical totemic themes. Every warrior felt the need for protective magic concentrated particularly in the shield, upon which his life could literally depend.'

²⁰ Hans Biedermann, *Prisma van de symbolen. Historisch-culturele symbolen van A tot Z verklaard*, Prisma, Utrecht 1991, p. 335.

²¹ Hans Biedermann, *Prisma van de symbolen. Historisch-culturele symbolen van A tot Z verklaard*, Prisma, Utrecht 1991, p. 210.

²² Margaret Starbird, *De vrouw met de albasten kruik. Maria Magdalena en de betekenis van de graal, Ankh Hermes*, Deventer 2006, p. 108.

²³ Barbara Walker, *The Woman's Encyclopedia of Myths and Secrets*, HarperSanFrancisco, New York 1983, p. 190.

²⁴ Margaret Starbird, *De vrouw met de albasten kruik. Maria Magdalena en de betekenis van de graal, Ankh Hermes*, Deventer 2006, p.131 e.v.

²⁵ W. Bonis, 'Lugdunum Batavorum en het Keltische erfgoed', *Leids Jaarboekje*, Leiden 2005, p. 45-52.

²⁶ Als maaltteken heeft het X-symbool natuurlijk ook in de seculiere wereld uitdrukking gekregen. Zoals bekend is de x de grote onbekende in de wiskunde. Ter verklaring daarvan wordt het volgende verhaal verteld: Descartes zou er indertijd voor te hebben gezorgd heeft dat de x deze status heeft kunnen krijgen. Als tegenhanger van de bekende kwantiteiten – de a, b en c – had hij voorgesteld de laatste letters van het alfabet – de x, y en z – te gebruiken voor onbekende kwantiteiten. En omdat de y en z bij het letter zetten vaak niet meer voorradig waren, bleef uiteindelijk de x over als de grote onbekende. Zie: T.A. Kenner, *Symbols and Their Hidden Meanings*, Thunder Mouth Press, New York 2006, p. 131-132. Maar het is de vraag of in de voorkeur voor de x om mysterie mee aan te duiden niet een veel oudere, universele betekenis

van het X-symbool doorklinkt. In onze tijd blijkt de mysterieuze status van de X nog volop te leven en heeft deze o.a. uitdrukking gekregen in de Engelse woorden *X-ray*, *X-files* en *Faculty X*.

²⁷ Koenraad Logghe, *Tussen hamer en staf. Voorkristelijke symboliek in de Nederlanden en elders in Europa*, Brepols 1992, p. 119.

²⁸ J.C. Cooper, *An Illustrated Encyclopaedia of Traditional Symbols*, Thames and Hudson, London 1990, p. 92; Zie ook *Wikipedia*.

²⁹ Johannes Fabricius, *Alchemy. The Medieval Alchemists and their Royal Art*, Diamond Books, London 1994, p. 65 en 230. De eerste voorstelling komt uit het *Rosarium Philosophorum* van Johann Daniel Mylius uit 1622, de tweede voorstelling uit een latere editie van hetzelfde boek.

³⁰ Margaret Starbird, *De vrouw met de albasten kruik. Maria Magdalena en de betekenis van de graal*, *Ankh Hermes*, Deventer 2006, p. 133.

³¹ Zie: <http://biblestudies.suite101.com>, artikel Christine Nyholm, *Xmas is Historic Christian Word for Christmas*.

³² J.C. Cooper, *An Illustrated Encyclopaedia of Traditional Symbols*, Thames and Hudson, London 1990, p. 45. Eigen vertaling. De oorspronkelijke quote luidt: 'It is dualism in nature and the union of opposites and represents spiritual union and the integration of the man's soul in the horizontal-vertical aspects necessary to full life.'

³³ Diverse auteurs, *Hutspot, Haring en Wittebrood. Tien eeuwen Leiden, Leienaars en hun stadsbeeld*, Uitgave de Kler-Waanders, p. 118 en 183.

³⁴ Diverse auteurs, *Hutspot, Haring en Wittebrood. Tien eeuwen Leiden, Leienaars en hun stadsbeeld*, Uitgave de Kler-Waanders, p. 179..

³⁵ Margaret Starbird, *De vrouw met de albasten kruik. Maria Magdalena en de betekenis van de graal*, *Ankh Hermes*, Deventer 2006, p. 131-133.

³⁶ Ludo Jongen, *Heilig Leiden*, Bekking & Blitz Uitgevers, Amersfoort 2005, p. 50.

³⁷ Margaret Starbird, *De vrouw met de albasten kruik. Maria Magdalena en de betekenis van de graal*, *Ankh Hermes*, Deventer 2006, p. 126.

³⁸ Willy Hilverda, *Wapenfeiten. Verhalen van wapens van steden*, Erfgoed Zuid-Holland, 2004, p.-57.

³⁹ Koenraad Logghe, *Tussen hamer en staf. Voorkristelijke symboliek in de Nederlanden en elders in Europa*, Brepols 1992, p. 170.